

Розділ 5. Рецензії

Part 5. Reriewes

■ <https://doi.org/10.31516/2410-5333.057.07>

УДК 002.2(470)(092)Рубакін(049.32)

Н. М. Кушнарєнко, доктор педагогічних наук, професор, Харківська державна академія культури, м. Харків

nataliyankush@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-1168-0446>

А. А. Соляник, доктор педагогічних наук, професор, Харківська державна академія культури, м. Харків

allasolyanik164@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-7167-6695>

НОВІ ГРАНИ ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ ОЛЕКСАНДРОВИЧА РУБАКІНА¹

Рецензія на монографію: Столяров Ю. Н. Возвращенный Рубакін / Ю. Н. Столяров. — Москва : РШБА, 2019. — 416 с.

N. M. Kushnarenko, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vice Rector for Research, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

A. A. Solianyк, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

NEW DISCOVERIES IN THE WORKS OF MYKOLA OLEKSANDROVYCH RUBAKIN

The review of the monograph: Stolyarov Yu. N. Newfound Rubakin / Yu. N. Stolyarov. — Moscow: RSLA (Russian School Library Association), 2019. — 416 p.

У вітчизняному бібліотекознавстві є блискучі особистості, з ім'ям яких пов'язують епохальні періоди в розвитку бібліотечної науки. Серед них особливе місце посідає постаць Миколи Олександровича Рубакіна — видатного вченого-енциклопедиста, відомого просвітителя, активного громадського діяча. Тривалий час його вагомий науковий доробок замовчувався, недооцінювався. Лише у 2019 р., завдяки багаторічним плідним архівним студіям знаного російського бібліотекознавця, доктора педагогічних наук, професора, головного наукового співробітника Наукового центру досліджень книжкової культури Російської академії наук Ю. М. Столярова вийшла друком фундаментальна монографія «Возвращенный Рубакін», у якій уперше відтворено всі аспекти багатогранної творчої і громадської діяльності класика бібліотечної

1 This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

науки. Головна заслуга Ю. М. Столярова полягає у всесторонньому аналізові, скрупульозній розшифровці, ґрунтовній науковій інтерпретації рукописів і значного епістолярного творчого спадку М. О. Рубакіна. Тут уперше об'єктивно подано квінтесенцію істинної моральної позиції відомого вченого, повно розкрито різносторонність наукової і практичної діяльності, опубліковано авторські бібліопсихологічні методиками та їхні результати, підкреслено вагомий вплив діяча на формування багатьох видатних особистостей «рубакінської епохи».

Про масштабність підходу Юрія Миколайовича до висвітлення життєвого і творчого шляху цього геніального мислителя, зятятого пропагандиста книги та читання, талановитого письменника й організатора самоосвіти широких мас свідчать п'ять розділів книги, які послідовно й глибоко розкривають основні біографічні дані Миколи Олександровича, сутність та особливості формування його світоглядного кредо, коло творчих інтересів, головний підсумок життєвих пошуків мислителя — досвід створення ним інтегральної філософії Всесвіту.

Уже у «Вступі» до монографії автор презентує М. О. Рубакіна не лише як видатного бібліотекознавця, засновника бібліологічної психології, а й як бібліотекаря-практика, котрий сформував дві власні великі бібліотеки, що обслуговували тисячі читачів з різних країн світу. Крім цього Миколу Олександровича представлено як відомого бібліографа, бібліографознавця, соціолога книги, автора науково-популярної і художньої літератури, кіносценариста, діяча народної освіти, історика і політичного діяча, блискучого портретиста і мемуариста. Юрій Миколайович наводить значну кількість документальних і фактологічних підтверджень беззаперечного прижиттєвого міжнародного визнання авторитету М. О. Рубакіна, постаті якого ще на початку ХХ ст. була присвячена стаття у всесвітньвідомому «Словаре Брокгауза и Эфрона».

Зміст першого розділу книги розкриває основні віхи життєвого шляху М. О. Рубакіна. Автор доволі вдало структурував матеріал таким чином, щоб ёмно і яскраво охарактеризувати два основні етапи життя вченого: на Батьківщині (1862–1907 рр.) і на чужині (1907–1946 рр.). Письменницький талант Ю. М. Столярова дозволив у захоплюючій манері висвітлити дитинство та революційну студентську юність Миколи Рубакіна, джерела його літературної творчості і теорії керування читанням, початок активної публікаційної діяльності. Про її грандіозні масштаби свідчать наведені автором статистичні дані: у загальній сукупності для масового читача в Росії лише в період з 1888 по 1907 рр. видано 233 книги і брошури М. О. Рубакіна загальним накладом 20 млн прим. Він не лише писав книги, а й листувався зі своїми читачами, вивчав їхні

бібліологічні психотипи, водночас у деякі роки кількість його адресатів перевищувала 5 тисяч.

Зарубіжний швейцарський період життя видатного просвітника розкрито в книзі детальніше, оскільки, з одного боку, він є маловідомим для співвітчизників, а з іншого, є часом найбільшого розквіту творчості вченого. Ю. М. Столяров виявив, що саме в цей період відбувалися статування бібліопсихології як окремого наукового напрямку, його інституціоналізація в структурі Міжнародного інституту бібліологічної психології, активна діяльність якого під керівництвом М. О. Рубакіна сприяла поширенню теорії і методики бібліопсихології в Швейцарії, Бельгії, Нідерландах, Польщі, Чехословаччині, Франції, Італії, Америці та інших країнах світу.

Справжньою родзинкою цього розділу стало розкриття Ю. М. Столяровим майже детективного сюжету з біографії емігранта М. О. Рубакіна — про призначення йому радянським урядом у 1930 р. персональної пенсії союзного значення. Цінно, що в тексті розділу опубліковано унікальний історичний документ — лист М. О. Рубакіна до Ради Народних Комісарів РРФСР з проханням встановити йому підвищену пенсію за заслуги в справі просвітництва робітничо-селянських мас. Лист написано з великою гідністю, однак у кожному його рядку відчуваються біль і незаслужена образа за той принизливий стан просителя, у якому опинився автор через недооцінку чи свідоме викривлення його істинного внеску в культурне будівництво своєї Батьківщини, яку він палко любив, але яка відмовилася від нього.

У підрозділі монографії «Розробка бібліопсихології» Юрій Миколайович уперше вводить до наукового обігу невідомі раніше факти про діяльність створеного М. О. Рубакіним Інституту бібліологічної психології та його бібліотеки. Підкреслено, що створенням теорії бібліопсихології М. О. Рубакін поглиблено почав займатися з 1910 р., написавши за все життя з цієї проблематики декілька тисяч сторінок. Оригінальною знахідкою Ю. М. Столярова слід визнати виокремлення в самостійний підрозділ монографії нарису «Святкування ювілеїв», де простежено реакцію міжнародної і радянської громадськості на ювілейні дати альтруїстичного служіння М. О. Рубакіна справі просвітництва народу. Почуття глибокого співпереживання викликають наведені Ю. М. Столяровим архівні дані про те, як гірко реагував учений на нещадну критику радянською пропагандою 1930-х рр. його «Психології читателя и книги» (1929), образливе ігнорування керівництвом СРСР 50-річчя (1936) його самовідданої наукової і просвітницької діяльності.

Чудовою ідеєю Юрія Миколайовича є завершення цього розділу статтею «Пам'ять про М. О. Рубакіна», де ґрунтовно і послідовно

відтворено маловідомі факти про передавання в Москву з Лозанни величезного архіву і бібліотеки М. О. Рубакіна, поступове відновлення в СРСР його доброго імені, значне зростання потоку публікацій про нього у зв'язку з 100-літнім і наступними ювілеями, появу перших дисертаційних і монографічних досліджень, присвячених різноаспектному студюванню основних напрямів діяльності цієї унікальної і багатогранної особистості.

У другому розділі монографії, що присвячена розкриттю світоглядного кредо М. О. Рубакіна, його охарактеризовано як цільну особистість, котра відкрито репрезентувала й твердо обстоювала впродовж усього життя свої моральні принципи. Як видатний учений і громадянин, він був поза партіями і поза політикою, заперечував усі форми насилля, не був прийнятий ні більшовиками, ні антикомуністами. Замість лозунгу В. І. Леніна: «Хто не з нами, той проти нас», він проповідував інший: «Хто не проти нас, той з нами», уважаючи, що лише сама людина має право панувати над самою собою, «здійснювати пошук й оцінювати правду самостійно, а не за чужими рецептами чи узаконеними шаблонами».

Істинною прикрасою цього розділу є нарис про життя та діяльність одного з яскравих послідовників рубакінського світогляду — М. А. Макаровського, котрий ще в гімназичні роки підпав під вплив бібліопсихологічних ідей і методик М. О. Рубакіна. Нам як харків'янкам було особливо слушно ознайомитися з життєписом просвітницької діяльності М. А. Макаровського в період його навчання в Харківському університеті, дізнатися про його тісні зв'язки з членами правління Харківської громадської бібліотеки, про знайомство з Л. Б. Хавкіною на бібліотечних курсах університету Шанявського, про участь в установчих зборах Російського бібліотечного товариства (1915). Уважаємо надзвичайно вдалим те, що достатньо активна культуротворча діяльність М. А. Макаровського подана автором через призму бурхливого соціо-політичного і бібліотечного життя передреволюційної Росії. Виняткову цінність мають також численні посилання в цьому розділі і книзі загалом, що розкривають роль окремих історичних персоналій у долі країни.

Цілком закономірно, що третій розділ монографії «Коло творчих інтересів М. О. Рубакіна» — найоб'ємніший (187 сторінок), оскільки в ньому на солідному методологічному рівні доведена життєздатність головного наукового дітища вченого — теорії бібліопсихології. Юрій Миколайович переконливо доводить, що ця теорія базується на об'єктивній науковій основі, а розроблена М. О. Рубакіним методика поєднання книги і читача випередила свій час на ціле століття. Нині, завдяки сучасним комп'ютерним технологіям, створено ефективний

інструментарій миттєвого опрацювання величезних обсягів соціологічної інформації, що дозволяє встановити істинні інформаційні або емоційні потреби і надати кожному читачеві найадекватнішу інформацію. Ю. М. Столяров характеризує бібліопсихологію як синтез психології, соціології, бібліотекознавства, книгознавства та основ природознавства. Визначаючи перспективи розвитку цього якісно нового напрямку в бібліотекознавстві, він зазначає, що все ще очікує на опублікування фундаментальна рукописна праця М. О. Рубакіна «Основи і завдання бібліологічної психології», яка, безсумнівно, надасть нового імпульсу розвитку і книгознавству, і читачезнавству.

Особливий науковий інтерес викликає матеріал, присвячений попередникам і вчителям М. О. Рубакіна, серед яких — Христина Данилівна Алчевська, Семен Акимович Анський, Олександра Михайлівна Калмикова, Лев Миколайович Толстой, Павло Іванович Бірюков, Павло Миколайович Мілюков. Нам як представникам харківської бібліотечної наукової школи було цікаво дізнатися про те, що публікації і діяльність Х. Д. Алчевської з вивчення позакласного читання у створеній нею жіночій недільній школі наскільки вразили М. О. Рубакіна, що він спеціально приїздив до Харкова, щоб особисто познайомитися з Христиною Данилівною.

На переконання Ю. М. Столярова, від кожного зі своїх учителів і сподвижників М. О. Рубакін сприйняв щось особливо важливе, що згодом увійшло в його цілісну концепцію бібліопсихології: від Х. Д. Алчевської — необхідність глибоко вивчати своїх читачів, від С. А. Анського — необхідність створювати спеціальну літературу для кожного читацького типу, від Л. М. Толстого — вчитися в народі і відмовитися від нав'язування йому власних пристрастей, від П. М. Мілюкова — уміння створювати списки рекомендованої літератури і програми читання. Унаслідок спілкування з переконаним пацифістом й антимілітаристом П. І. Бірюковим М. О. Рубакін утвердився в думці, що робить правильно, займаючись просвітництвом народу, навчає його самоосвіті, оскільки, як свідчить досвід, невидима і копітка просвітницька робота, спрямована на виховання найвищих моральних якостей, стає зрештою результативнішою, ніж політика насильства і примусу.

Методологічно бездоганно Ю. М. Столяров розкрив суть бібліопсихологічної концепції М. О. Рубакіна, окреслив її переваги та недоліки, правоту і логічні протиріччя, обґрунтував, чим вона нам корисна і про що змушує задуматися, і водночас надав гідну відповідь усім противникам рубакінського вчення. Головне, що Юрій Миколайович зміг прояснити для сучасних і майбутніх дослідників наукового доробку М. О. Рубакіна

про логічний збій у процесі міркувань ученого про співвідношення змісту і сприйняття книги, яке зводилося до такого: «у всякої книги стільки змістів більш або менш різних, скільки в неї є читачів». Ю. М. Столяров блискуче застосував до закону М. О. Рубакіна діалектичний підхід і скорегував його таким чином: «зміст у книзі незмінний, він зберігається в тому вигляді, який вклав у нього автор і редактор. А сприйняття одного і того ж змісту може бути безконечна множина залежно від впливу на сприйняття читача певних чинників».

Далі Юрій Миколайович характеризує окремі часткові питання рубакінської бібліопсихологічної теорії, що мають важливе практичне значення, однак до цього часу обійдені увагою бібліотекознавців. До таких питань він відносить рекомендації діяча з проблем самоосвіти і популяризації науки, відбору книг для дітей і керівництва дитячим читанням, його ставлення до релігійної літератури. Особливо детально автор характеризує бібліографічний покажчик М. О. Рубакіна «Среди книг» як бібліопсихологічний інструмент і знакове явище у світовій бібліографії, створене на основі опрацювання 60 тис. книг з усіх галузей знань. Ємно розкриваючи авторський задум і методику укладання покажчика, Ю. М. Столяров наголошує на маловідомому факті підготовки М. О. Рубакіном третього видання покажчика, зміст якого становили описи видань виключно радянського походження. Унікальним є факт подання автором оцінки рубакінського покажчика В. І. Леніним, а також висвітлення ставлення до ленінської оцінки самого М. О. Рубакіна, яке вперше вводиться до наукового обігу на основі виявлених Юрієм Миколайовичем архівних документів.

Як скрупульозний дослідник, Ю. М. Столяров надає можливість зануритися у творчу лабораторію М. О. Рубакіна, прослідкувати основні етапи формування концепції бібліопсихології як науки. Принципово важливою є виявлена Юрієм Миколаєвичем відмінність першого видання покажчика «Среди книг» від другого: якщо в першому виданні автор ставить на перше місце книгу, то в другому — читача, а також рівень його підготовки і психологічні характеристики. Нарис про проєкт третього видання покажчика «Среди книг» вводить до наукового обігу безліч унікальної фактологічної інформації про грандіозні задуми геніального просвітника, масштабність зробленої під його керівництвом і за безпосередньої участі роботи з відбору й оцінки понад 250 тис. творів різними мовами з метою створення інструменту, здатного «швидко вказувати читачеві найбільш відповідну для нього книгу з будь-якої проблеми, яка його цікавить, з найменшою витратою часу й зусиль як бібліотекаря, так і самого читача». Не менш важливо, що виявлено приховані справжні причини неможливості опублікування третього видання покажчика «Среди книг» ні в СРСР, ні в інших країнах світу, а

також чинники, що прирекли бібліографічний підхід М. О. Рубакіна на несприйняття ні радянським, ні зарубіжним бібліотекознавством. Водночас Юрій Миколайович підкреслює, що багато праць, підібраних М. О. Рубакіним для третього видання покажчика «Среди книг», безсумнівно входять до золотого фонду світової літератури і могли б скласти цінну частину ядра фонду сучасних публічних бібліотек.

У нарисі «М. О. Рубакін про популяризацію науки» розкрито подвижницькі зусилля невтомного просвітника, котрий готовий віддати всі свої знання і талант на реалізацію широких ініціатив у справі народної освіти в молодій державі робітників і селян. До кінця 1920-х рр. М. О. Рубакін написав понад 200 науково-популярних книг, які поширювалися по світу 28-ма мовами, зібрали загалом двадцятимільйонний тираж. Водночас Микола Олександрович глибоко переживав те, що з 1929 р. його книги перестали видавати в СРСР, а ретельно продуманий ним план просвітницької діяльності серед найменш освічених верств населення не був затребуваний радянськими керівниками культурного будівництва навіть після його особистого листа Н. К. Крупській. У кінці нарису Ю. М. Столяров достатньо влучно резюмує основну причину нездійснених прагнень М. О. Рубакіна бути корисним рідній країні: радянська влада розуміла, що «діяльність М. О. Рубакіна — це непримирима продовжувана полеміка з теорією та практикою комуністичного виховання мас, з пропагандою комунізму», а «рубакінщина — смертельний ворог марксистко-ленінського світогляду».

Жодного бібліотечного фахівця і бібліотекознавця не залишить байдужим підрозділ монографії, присвячений висвітленню діяльності бібліотек М. О. Рубакіна в Санкт-Петербурзі і Лозанні. Організовані за законами бібліопсихології, ці бібліотеки були зорієнтовані на активну творчу роботу з читачами. Бібліотекар у цьому разі діяв «як сіяч ідей, збудник емоцій і прагнень», як активний, палко вболіваючий за справу порадник, котрий прагне всесторонньо допомогти читачеві зрозуміти оточуюче життя, навчитися мислити самостійно. Цікаво, що завершальним акордом третього розділу став нарис «М. О. Рубакін — ініціатор ідеї «бібліотека — третє місце»», в якому Юрій Миколайович у жанрі художньої розповіді описує історію реалізації чудових ідей М. О. Рубакіна про створення при його бібліотеці зусиллями в'язнів Шліссельбурзької фортеці пересувного музею наочних навчальних посібників. Не менш вражаючим є сюжет про організацію М. О. Рубакіним на базі його швейцарської бібліотеки коворкінгу для російських політичних емігрантів.

Четвертий розділ монографії присвячено опублікуванню створених за методиками М. О. Рубакіна бібліопсихологічних портретів таких відомих особистостей своєї епохи, як В. І. Ленін, Л. Б. Хавкіна,

І. Дуйчев. Ефективність розроблених М. О. Рубакінім бібліопсихологічних методів підтверджує, зокрема, той факт, що означені ним головні ознаки психологічного типу В. І. Леніна стали пророчими: вольовий тип ідейного деспота і фанатика, котрий не визнає за людьми права мислити інакше, ніж він, тому що істина лише в нього в руках. Не менш пізнавальним було ознайомлення з розробленою М. О. Рубакінім анкетною для читачів, заповненою самою Л. Б. Хавкіною в Лозанні 19 липня 1929 р. Основним висновком, який витікає зі знайомства зі створеними М. О. Рубакінім психологічними портретами, є підтвердження вірності його авторської методики, яка, як влучно підкреслює Ю. М. Столяров, «приводить до нетривіальних результатів і реально дозволяє поєднати психотип читача з психотипом відповідної йому літератури».

Непропорційно малим за обсягом, але інноваційним за змістом є п'ятий розділ монографії під назвою «Творець інтегральної філософії». У ньому Ю. М. Столяров розкриває сутність філософської концепції М. О. Рубакіна, викладену в рукописах «Правила життя, їх творці і пошукувачі» і «Перший начерк мого світоспоглядання...». Методологічно емно й емоційно зворушливо написані висновки до монографій, у яких Юрій Миколайович віддає належне видатному подвижнику і просвітнику, особистості світового масштабу й значення. Він цілком об'єктивно відносить М. О. Рубакіна до вибраного типу людей з космічним розумом, котрий добровільно взяв на себе місію безкорисного служіння своєму народові, і зрештою усьому людству.

Окрім чудового поліграфічного виконання книга доповнена багатьма пізнавальними додатками, серед яких: анкета для дорослих щодо складання бібліопсихологічного портрета читача; бібліопсихологічний портрет самого М. О. Рубакіна, «змальований» його вірною помічницею М. А. Бетмак; бібліопсихологічна анкета щодо дитячого читання; понад 50 унікальних фото М. О. Рубакіна, членів його сім'ї і найближчих соратників, а також цінних архівних документів. Монографія оснащена покажчиком імен, який забезпечує додаткову наукову і практичну цінність видання, свідчить про найвищу видавничу культуру монографії.

Монографія Юрія Миколайовича Столярова — не лише гідна данина поваги і захоплення одним із найвеличніших корифеїв нашої науки, а й заклик сприйняти все найцінніше із залишеного ним багатого творчого спадку, який і нині, у 20-х рр. ХХІ ст., усе ще виглядає сучасно, як і при житті М. О. Рубакіна. Хочеться вірити, що цей заклик відгукнеться в розумах і серцях молодих поколінь бібліотекознавців, котрі прагнуть переосмислити відкриття своїх попередників з позицій нових цивілізаційних реалій. Використання ідей попередників, продуктивна творча діяльність нового покоління молодих бібліотекознавців — гарантія

життєздатності вітчизняних наукових бібліотекознавчих шкіл, якісними ознаками яких є збереження і розвиток кращих традицій їхніх фундаторів, спадкоємність наукових ідей, постійне прагнення до осмислення та ефективного вирішення сучасних проблем бібліотекознавства.

Надійшла до редколегії 26.05.2020 р.